

PALEO-AKTUEEL

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Redacteurs voor dit nummer: Daan Raemaekers, Stijn Arnoldussen, René Cappers, André van Holk, Gilles de Langen, Elisabeth van 't Lindenhout, Wieke de Neef, Johan Nicolay, Hans Peeters

Vormgeving: S.E. Boersma

Omslagontwerp: S.E. Boersma, M.A. Los-Weijns

Correctie Engelse samenvattingen: A. Hansen

Foto omslag: Detail van het Alexandermozaïek waarop een paardenbit met S-vormige knevels staat afgebeeld (Museo Nazionale, Napels). Zie artikel Bergmans.

ISBN 9789491431340

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel

24

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2013

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië en 3) Griekenland

In dit nummer: 1) Groningen, 2) Mander, 3) Ameland, 4) Borger, 5) Eext, 6) Herkenbosch, 7) Someren, 8) Noordoostpolder, 9) Flevoland, 10) Vlissingen

Inhoud

VOORWOORD	VII
G. KORTEKAAS & D. STAPERT Over het ontstaan van het academieportret van Tjalling Waterbolk	1
J. BAZELMANS Bij het universiteitsportret van Tjalling Waterbolk	3
H.T. WATERBOLK Toespraak H.T. Waterbolk bij onthulling academieportret 31 oktober 2012	9
D. STAPERT, M. NIEKUS, D. SCHLÜTER & L. JOHANSEN De Neanderthaler-site bij Mander (Ov.) krijgt contouren	13
D. STAPERT, L. JOHANSEN, M. NIEKUS, M. DIERTENS & E. KNOL Een bijzonder middenpaleolithisch werktuig van Ameland (Fr.)	23
H. BOON Prospectief beekdalonderzoek in de bovenloop van de Hunze	33
D.C.M. RAEMAEKERS & S. JANSEN Een papieren opgraving van hunebed D12 Eexterres. Van ganggraf naar dolmen	43
W. DE NEEF Het Paard van Cerchiara	51
S. ARNOLDUSSEN Zoektocht in het zuiden: Celtic fields op ongestuwde afzettingen in Zuid-Nederland	59
E. VAN 'T LINDENHOUT Satricum: oud en nieuw onderzoek	67
E. HOPMAN IJzertijd handmolens in de noordelijke provincies: een ritueel gebruik?	77
M.L.J. BERGMANS Een paardenbitdeel in het Huis met de Tobbe (Nieuw Halos, Griekenland)	83
Y.T. VAN POPTA Flevoland ondersteboven. Een interdisciplinair onderzoek naar de bodemprofielen van scheepswrakken in de provincie Flevoland	91

A.F.L. VAN HOLK	
Een 'nieuwe' kogge in de Noordoostpolder	99
M.M.A. HONDELINK	
Speuren naar sporen: bewerkingssporenonderzoek aan natgeconserveerde subfossiele resten van consumptieplanten	109

De Neanderthaler-site bij Mander (Ov.) krijgt contouren

Dick Stapert¹, Marcel Niekus², Dick Schlüter³ & Lykke Johansen¹

In 1979 vond Hans Oude Rengerink (Ootmarsum) een min of meer driehoekige vuistbijl, niet ver van het buurtschap Mander in Overijssel. De vindplaats, een akkercomplex, ligt ongeveer halverwege de westelijke helling van de stuwwal van Ootmarsum, ongeveer een kilometer van de grens met Duitsland. De vuistbijl, en een middenpaleolithische afslag die Oude Rengerink enige tijd later oppraapte, vormden de aanleiding tot meerdere zoektochten door studenten van het voormalige BAI (nu GIA) van de Rijksuniversiteit Groningen en amateur-archeologen. Tijdens deze zoektochten - er werd een tiental georganiseerd - werden nog eens 21 artefacten opgepraapt.⁴ De resultaten van het archeologisch en geologisch onderzoek (resp. Stapert, 1982; Van de Berg & Den Otter, 1982) werden in hetzelfde nummer van *Palaeohistoria* gepubliceerd.

Sindsdien is de vindplaats vele keren afgezocht, en momenteel ligt het aantal vondsten op ruim 100 stuks. In dit artikel presenteren we een overzicht van de tot dusver bekende artefacten, waarbij we ons vooral zullen richten op de vondsten van na 1982.⁵ Eén van de redenen om de vindplaats na 30 jaar opnieuw onder de loep te nemen is het feit dat er, mede als gevolg van vergroting van het akkercomplex (van ca. 4,4 ha in 1982 naar ca. 7 ha), nieuwe inzichten zijn omtrent het verspreidingspatroon van de artefacten. Tegenwoordig is een groot deel van het akkercomplex met gras ingezaaid en zijn de kansen op het vinden van middenpaleolithische artefacten sterk afgenomen. Een andere

reden is dat belangwekkende nieuwe vondsten ons beeld van de site verdiept hebben.⁶

Meerdere smeltwatergeulen?

De vondstconcentratie ligt op een glooiende grondmorene rond de 38 m +NAP. Al begin jaren '80 was het de eerste auteur opgevalen dat een (droge) geul in het akkercomplex aanwezig is. Op hoogtelijnenkaarten die zijn gemaakt door R. van Dongen van het Waterschap Regge en Dinkel (Almelo) is deze geul zichtbaar, maar ook een andere laagte; de breedte van deze langwerpige 'holten' bedraagt ongeveer 20 meter. De meest zuidelijke geul wordt voor een deel bedekt door een dekzandrug welke thans gedeeltelijk is bebost. Uit een gesprek van de derde auteur met omwonende G.K. Nijhuis, die zich de situatie van voor de ontginning (jaren '50) nog kon herinneren, kwam naar voren dat de twee laagten tijdens de ontginning zoveel mogelijk zijn geëgaliseerd. Als gevolg daarvan en door jarenlang ploegen zijn de geulen nog slechts als vage depressies in het huidige reliëf zichtbaar.

Dankzij de vele nieuwe vondsten kunnen we het verspreidingsbeeld zoals gepresenteerd door Stapert (1982) aanscherpen. Destijds werd de min of meer waaivormige artefactspreading geïnterpreteerd als zijnde veroorzaakt door solifluctie; hierdoor zouden artefacten vanaf een hoger punt op de stuwwal hellingafwaarts zijn gegleden en verspreid zijn geraakt over een afstand van honderden meters. Er is tegenwoordig echter niet alleen sprake van een grotere ruimtelijke spreiding,

maar ook zijn artefacten aan beide kanten van de geulen gevonden. Vooral de zuidelijke geul lijkt een belangrijke rol gespeeld te hebben; een langgerekte artefactspreiding is aanwezig aan beide zijden. Overigens zijn hier ook de meeste schaven opgeraapt. Mogelijk heeft solifluctie een minder grote rol in het ontstaan van het ruimtelijke patroon gespeeld dan eerder gedacht. Langzaam begint een oorspronkelijke vondstconcentratie bij de zuidelijke laagte zich uit te kristalliseren. Gedetailleerde verspreidingskaarten zullen samen met gericht geologisch onderzoek naar de geulen hopelijk tot meer inzicht leiden.

Overzicht van de vondsten

We presenteren hier een kort overzicht van de vondsten tot en met het voorjaar van 2013, en bespreken enkele bijzondere werktuigen in meer detail. Ook een aantal zeer kleine kernen komt aan bod, omdat ze intrigerende vragen oproepen betreffende de bedoelingen van de bewerker(s). Beschrijvingen van de natuurlijke secundaire oppervlakteveranderingen laten we achterwege; alle hier besproken artefacten vertonen in meer of mindere mate verschijnselen als windlak met putjes, bruine of witte patina, en sporen van kryoturbitatie of solifluctie die zo kenmerkend zijn voor middenpaleolithische artefacten uit het keizand.

Een overzicht van de werktuigen: 1 vuistbijl en 1 vermoedelijk vuistbijlfragment, 10 schaven, 3 *disques* plus 1 vermoedelijk half-fabriekaat, 1 *denticulé*, en 1 onclassificeerbaar werktuigfragment. Enkele mogelijke *couteaux à dos* zijn bij de afslagen/klingen geteld omdat het moeilijk is te bewijzen dat deze stukken als werktuig bedoeld waren. Hetzelfde geldt voor afslagen/klingen met enkele retouches waarbij de vraag blijft: intentioneel of toch natuurlijk ontstaan?

Niet minder dan 22 kernen zijn tot nu toe verzameld, waarvan drie of vier van het Levallois-type. Van de ca. 65 afslagen of klingen zijn meerdere in de Levallois-techniek

geslagen. Enkele klingen zijn geproduceerd door zachte percussie.

Enkele opvallende werktuigen

Vuistbijlfragment

De eerste vondst op de vindplaats was een nagenoeg driehoekige vuistbijl (zie voor afbeelding: Stapert, 1982: 14). Jaren later werd een fragment van waarschijnlijk een vuistbijl opgeraapt (fig. 1: nr. 2). Slechts 2,5 cm van één bifaciaal bewerkte zijde is bewaard gebleven; omdat deze recht verloopt zou ook deze vuistbijl een min of meer driehoekige vorm gehad kunnen hebben. De aanwezige negatieven weerspiegelen een kundige vuursteenbewerker.

Schaven

De schaven vormen de belangrijkste werktuiggroep met niet minder dan 10 exemplaren. Drie opvallende stukken willen we kort beschrijven. Het fraaiste exemplaar (fig. 1: nr. 1) heeft de volgende maten: lengte 9,6, breedte 4,2, dikte 1,7 cm. Het betreft een convexe schaaaf met op vlak A schubvormige schaaafretouche (van het *Quina*-type) over de volle lengte van het werktuig. De schaafhoeck varieert van 50 tot 60°. Beide vlakken zijn verder volledig bedekt door negatieven; resten van oude vlakken zijn niet aanwezig. Volgens Bordes (1961) onderscheiden *Quina*-schaven zich van 'normale' schaven door hun dikte, hun meestal flink convexe werkrand en door hun schubvormige steile retouchering in vaak meerdere lagen waardoor 'trapvormige' dwarsdoorsnedes ontstaan. Het werktuig van Mander kunnen we het beste omschrijven als een schaaaf van het type '*Demi-Quina*'; deze zijn dunner en ook ontbreekt veelal de 'trapvormige' dwarsdoorsnede. De rand tegenover de schaafrand is verdund door retouches op vlak B, als gevolg waarvan die zijde concaaf is geworden. Verder zien we enkele opvallende negatieven die in de lengte-as van het stuk verlopen,

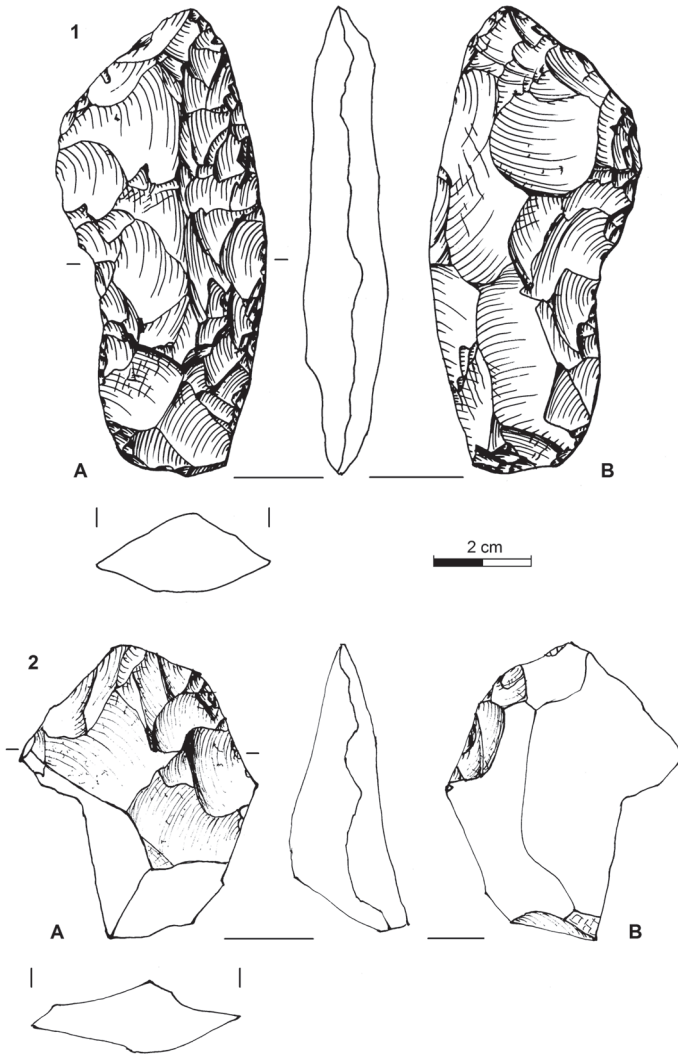

Fig. 1. Mander. 1. Convexe Quina-schaaf (M18); 2. vermoedelijk vuistbijfragment (M70). Wit gelaten op de tekeningen: secundaire vorstsplijtvlakken of (sub)recente breuken; afwijkende signatuur: oude vorstsplijtvlakken; gestippeld: cortex. (Tek. L. Johansen, Haren.)

komend vanaf beide korte zijden. Deze zijn ofwel het resultaat van gebruik van de vuursteen als kern voordat het een schaaft werd, of het gevolg van pogingen om het stuk dunner te maken. Dat laatste lukte maar gedeeltelijk, in het midden bleef een relatief dik deel. Wij hebben de indruk dat we te maken hebben met een opgegeven Levallois-kern voor klingen (die vaak min of meer rechthoekig zijn), die daarna is getransformeerd tot een schaaft.

Een tweede schaaft (fig. 2: nr. 1) is gemaakt op een afslag en heeft de volgende maten:

lengte 6,0, breedte 3,1 en dikte 1,0 cm. De flinke slagbult wijst op harde percussie. Dorsaal (vlak A) is een groot fragment van een oud vorstsplijtvak bewaard gebleven. Rechts zijn scalaire schaaftretouches over de volle lengte aanwezig met een hoek tussen 50 en 60°. Op het ventrale vlak is tegenover de schaafrand een serie vlakke retouches zichtbaar. Deze 'verdunningsretouches' dienden vermoedelijk om schachting te vergemakkelijken. Schachting kwam zeker voor in het latere middenpaleolithicum. Op verschillende

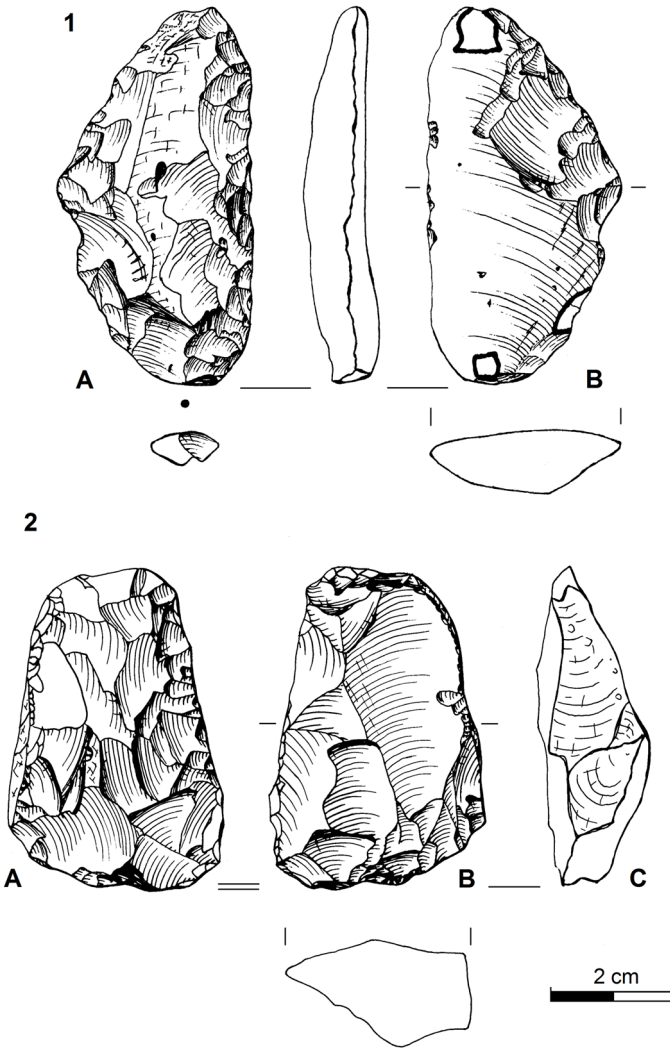

Fig. 2. Mander. 1. Rechte schaaaf op afslag met ventrale verdunningsretouches (M1); 2. rechte schaaaf met rug, mogelijk op een restkern (M12). (Tek. L. Johansen, Haren.)

middenpaleolithische vindplaatsen zijn resten berkenteer bewaard gebleven, op de Micoquien-vindplaats Königsau in Duitsland zelfs met afdrukken van retouches op het geschachte werktuig.

De derde hier afgebeelde schaaaf (fig. 2: nr. 2) werd door de Duitse archeoloog Stephan Veil (mond. meded., 2012) omschreven als een *Keilmesser*, maar volgens ons gaat het om een rechte schaaaf gemaakt van een opgegeven Levallois-kerntje, en is het samengaan van een ‘rug’ tegenover een werkrand (een

kenmerk van *Keilmesser*) niet intentioneel. Enkele maten: lengte 5,2, breedte 3,4, dikte 1,8 cm. De dwarsdoorsnede is driehoekig: tegenover de schaafrand (lengte ca. 4 cm) is een rug aanwezig (zie C), gevormd door twee oude vorstsplijtvlakken. Links op vlak A is een aantal negatieven zichtbaar die bedoeld waren om het stuk dunner te maken. Deze eindigden echter in flinke *hinges*. Op vlak B zijn enkele kleine negatieven aanwezig; de opvallendste is een afslag vanaf de onderrand die eindigde in een *step*. Dit was mogelijk

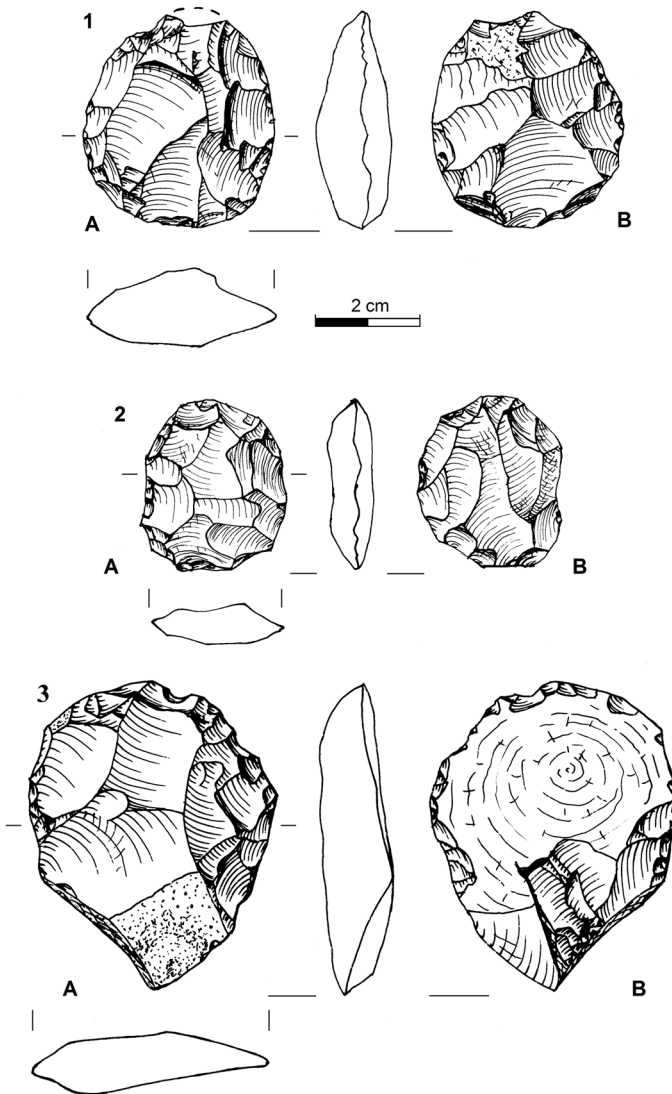

Fig. 3. Mander. 1, 2. Disques (resp. M19, M63); 3. mogelijk halffabrikaat van een disque (N. Otto coll.). (Tek. L. Johansen, Haren.)

een mislukte Levallois-afslag. Daarna werd de kern opgegeven, en getransformeerd tot een schaaft. De schaafttrand is niet bifaciaal bewerkt, maar unifaciaal. Ook daarom is dit geen typische *Keilmesser* – dat zijn immers bifaciale werktuigen. De schaafthoek varieert maar is vrij scherp, ca. 45°. Het is interessant dat we te Mander meerdere schaven hebben die gemaakt werden van opgebruikte en/of mislukte Levallois-kernen.

De andere, hier niet afgebeelde, schaven kunnen samenvattend als volgt worden beschreven: een convexe schaaft op afslag met weggeretoucheerde slagbult, twee convexe schaven op vorstspijltstukken, een rechte schaaft op afslag, een vlakke, ongeveer rechte schaaft op afslag, een rechte schaaft op het distale uiteinde van een afslag, en een convexe schaaft op afslag met ventrale verdunningsretouches. Het gaat in alle gevallen om enkelvoudige schaven.

Disques

Disques zijn relatief dunne schijfvormige werktuigen. Ze vormen een omstreden typologische categorie omdat ze lijken op kleine schijfvormige kernen: de grens tussen deze twee groepen is in veel gevallen arbitrair. Stukken die te klein en te regelmatig gevormd zijn om ze Levallois-kerntjes te noemen worden door Bordes (1961) bij de *disques* ondergebracht. Ze zijn soms van afslagen gemaakt, maar kunnen ook van restkerntjes vervaardigd zijn. In het eerste artikel over Mander werd één *disque* beschreven, met een maximale lengte van 4,2 cm (Stapert, 1982: fig. 21, nr. 22). Ondertussen zijn er twee bijgekomen, plus een vermoedelijk halffabrikaat.

Het mooiste stuk (fig. 3: nr. 1) lijkt een beetje op een klein vuistbijltje. Er mist een klein stukje (max. 0,5 cm) van de top; de resterende maten: lengte* 4,2; breedte 3,6; dikte 1,4 cm. Er zijn geen aanwijzingen dat het werktuig van een afslag is gemaakt, maar dat is niet onmogelijk. Dit is een ovaal bifaciaal werktuig dat in complete staat minder dan 5 cm lang is geweest. Op vlak A is een uitstekend deel aanwezig dat men tot twee keer toe zonder succes heeft geprobeerd te verwijderen. Een langere afslag van de basis eindigde in een *hinge*, en twee of drie afslagen vanaf rechts eindigden in een *step*. Hieruit blijkt dat men probeerde deze zijde net zo vlak te maken als vlak B. Kennelijk gaat het dus niet om een klein Levallois-kerntje want dan was dat uitstekende deel geen groot probleem geweest. Levallois-kerntjes hebben niet een (beoogde) regelmatige lensvormige doorsnede, maar een meer asymmetrische. Een andere mogelijkheid is dat het een discoidaal kerntje is, maar het is nogal klein daarvoor. Vooral vlak B is goed bewerkt, met mooie vlakke negatieven, ongetwijfeld door zachte percussie. Vlak A mislukte enigszins vanwege het uitstekende deel. De intentie van de maker was om dat weg te halen, en zo een mooier product te maken: een *disque*, of een kleine vuistbijl. Misschien is het een soort meesterproef

geweest van een gevorderde leerling? Dit idee komt bij ons op vanwege de geringe grootte en de aanwezigheid van typische leerling-kernen te Mander (zie hieronder).

Het tweede stuk (fig. 3: nr. 2) is kleiner: lengte 3,3; breedte 2,8; dikte 0,8 cm; het stuk weegt slechts ca. 9 gram. Dit stuk lijkt grotendeels bifaciaal bewerkt maar in feite gaat het vooral om eenzijdige bewerking van een artefact waarop al grotere negatieven uit een eerdere bewerkingsfase aanwezig waren. Het zou van een werktuigfragment, mogelijk zelfs van een bifaciaal werktuig zoals een vuistbijl, of van een restkern gemaakt kunnen zijn. Over het geheel genomen is dit stuk redelijk bewerkt, maar sommige negatieven op het 'bovenvlak' zijn te diep ingrijpend en slecht gecontroleerd. Dit is de kleinste '*disque*' van Mander, en het stuk zou eventueel ook geplaatst kunnen worden in de hieronder te bespreken categorie 'micro-kernen'. Misschien gaat het in eerste instantie om een werktuig gemaakt door een vakbekwame bewerker, waarvan een deel na het optreden van een breuk door een leerling-bewerker als oefenstuk werd benut. De reden om dat te denken is dat de (vroegere) negatieven op het ondervlak van goede kwaliteit lijken, terwijl de (latere) negatieven langs de randen van het bovenvlak merendeels van een slechtere bewerkingstechniek getuigen.

Een halffabrikaat van een *disque* (fig. 3: nr. 3) is gemaakt van een plat vorstspijltstuk. Maten: max. lengte 6,0; breedte 4,7; dikte 1,2 cm. 'Ventraal' is een groot 'navelvlak' aanwezig, met rondlopende ringen: kenmerkend voor vorstspijting. 'Dorsaal' is een deel van de sterk afgesleten cortex bewaard. Dat bevindt zich bij het niet afgemaakte deel van het werktuig. In dat gebied (linksonder op vlak A) is ook een dwarsstaand vlakje bewaard gebleven, bestaande uit een oud vorstspijltvlak. Het stuk is grotendeels eenzijdig bewerkt, door afslagen rondom, zoals bij een schijfvormige kern. Maar dit stuk is eigenlijk te dun voor een kern, zodat we het

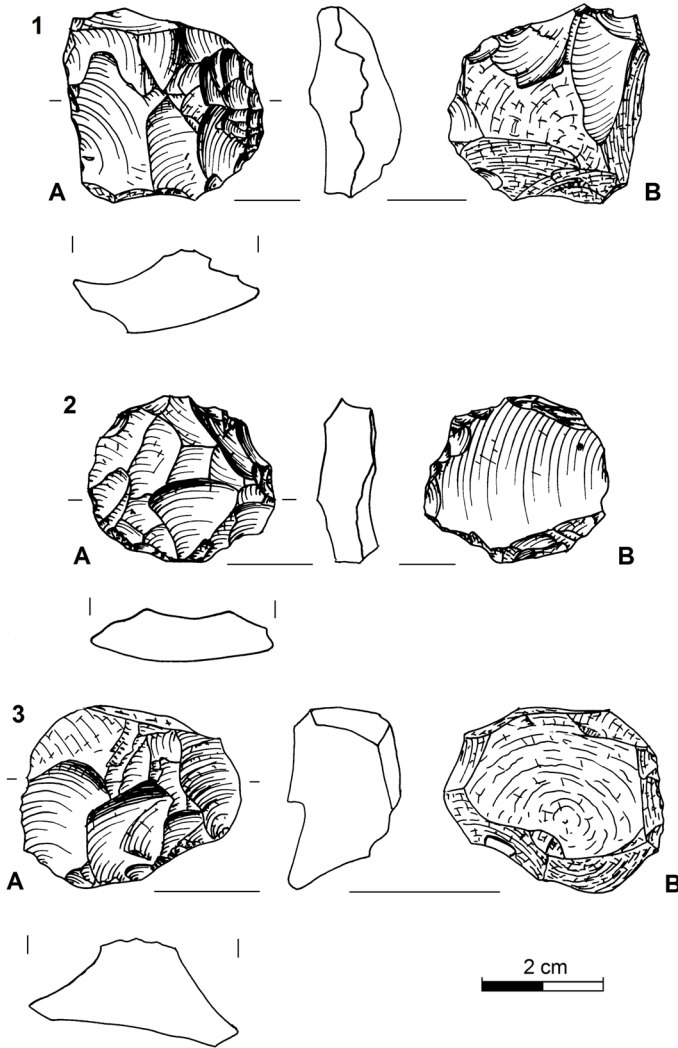

Fig. 4. Mander. 1-3. 'Micro-kernen' met vele steps, vermoedelijk werkstukken van een of enkele leerling-bewerker(s) (resp. M79, M60, M64). (Tek. L. Johansen, Haren.)

classificeren als een mislukt halffabrikaat van een 'disque'. In de vuursteen zat een vorst-scheur verborgen, die tot problemen bij de bewerking leidde. Men heeft geprobeerd het dwarse vlakje weg te werken door 'ventrale' negatieven (vlak B). Dat lukte deels maar toen ontstond er een *step*-breuk bij de vorst-scheur waarna het stuk werd afgedankt. De bewerking is overigens verder op kundige wijze geschied voor zover te beoordelen op basis van de negatieven op vlak A.

Knullig bewerkte 'micro-kernen': vermoedelijk kinderwerk

We gaan hier vanwege ruimtegebrek niet in op alle kernen van Mander, maar bespreken slechts een opvallende categorie daarin: 'micro-kernen'. Minstens vier van zulke kleine kerntjes zijn aanwezig in de collectie waarvan drie zijn afgebeeld in fig. 4. Zoals gezegd zouden ook sommige van de hierboven besproken *disques* in deze groep geplaatst kunnen worden. De vier stukken hebben echter gemeen dat ze niet alleen heel klein

zijn maar bovendien zeer knullig bewerkt werden. De kerntjes hebben maximale lengtes van 3,1 tot 3,7 cm, gemiddeld nog geen 3,5 cm, en wegen 9 tot 17 gram (gemiddeld slechts ca. 12 gram).

Het eerste stuk heeft een bovenzvlak dat helemaal gevormd wordt door negatieven. Meerdere daarvan eindigen in *hinges*. Ook is er een zone (rechts op vlak A) met ‘*stacked steps*’ langs één van de randen, ontstaan door herhaald slaan op een plek waar dit geen zin kan hebben. Dit lijkt daarom een vrij duidelijk product van een leerling, kinderwerk dus, ook al gezien de geringe afmetingen. Het langste negatief op het bovenzvlak haalt nauwelijks een centimeter. Op het ondervlak zijn meerdere restanten van oude vorstspijtvlakken te zien, naast twee of drie negatieven, waarvan een eindigt met een *hinge*. Dit kerntje is waarschijnlijk van een vorstspijtscherf gemaakt.

Ook het tweede kerntje in fig. 4 vertoont zowel *steps* als *stacked steps*, en lijkt duidelijk een oefenstuk van een leerling. Het ondervlak bestaat vermoedelijk uit een groot negatief (uit een vorige gebruiksfase?), waardoor het stuk als een restkerntje oogt. Dit is het kleinste stuk met zijn lengte van 3,1 cm.

Het derde afgebeelde stuk is gemaakt van een vorstspijtscherf. Opnieuw zijn er nogal wat *steps* en *hinges*. Het vierde (niet afgebeelde) stuk heeft één vlak geheel bestaande uit cortex en een serie onregelmatige negatieven op het andere.

Dergelijke kleine kerntjes, met vele sporen van onoordeelkundige bewerking zoals *steps* en *hinges*, kennen we ook van andere middenpaleolithische vindplaatsen. Zo zijn ze op meerdere vindplaatsen van de Rhenen Industrie aangetroffen, naast mislukte bifaciale werktuigen die eveneens aan kinderen kunnen worden toegeschreven (Johansen & Stapert, 2012). In het geval van Mander lijken sommige van deze ‘kerntjes’ hergebruikte fragmenten van oorspronkelijk grotere werktuigen te zijn. We mogen op basis van deze kerntjes aannemen dat er te

Mander naast tenminste één volwassene ook minstens één (ouder) kind aanwezig was, dat zijn vaardigheden in vuursteenbewerking oefende. De aanwezigheid van een of meerdere gezinnen te Mander kan dus niet worden uitgesloten, zodat het hier mogelijk gaat om een ‘basiskamp’.

Enkele conclusies en datering

Met meer dan 100 artefacten behoort Mander, samen met de belangrijke vindplaats bij Assen (Niekus et al., 2008; 2011), tot de grootste middenpaleolithische oppervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Op basis van met name de subdriehoekige vuistbijl (de eerste vondst ter plaatse!) moeten we de vindplaats toewijzen aan het MTA (*Moustérien de tradition acheuléenne*). In zuidelijk Frankrijk dateert deze traditie vooral uit een late fase van het Midden-Paleolithicum, ná het barre Onder-Pleniglaciaal (dat duurde van ca. 73.000 tot 60.000 jaar geleden). In noordelijk Frankrijk zijn er echter stratigrafische aanwijzingen dat het MTA met driehoekige vuistbijlen in dat gebied uit een eerdere fase dateert, vóór het Onder-Pleniglaciaal. Het is voorlopig onmogelijk om te bepalen of Mander van voor of na het Onder-Pleniglaciaal dateert; hetzelfde geldt overigens voor de site bij Assen.

Een opvallend verschijnsel is het relatief grote aantal schaven bij Mander, thans een tental. Wat de werktuigsamenstelling betreft contrasteert dit sterk met de waarschijnlijk ongeveer even oude vindplaats bij Assen waar de assemblage wordt gedomineerd door vuistbijlen. Blijkbaar werden er (deels) andere activiteiten rondom deze twee plekken uitgevoerd. Wat wel hetzelfde is: op beide vindplaatsen zijn sporen gevonden van vuursteenbewerking door een of meerdere leerlingen: waarschijnlijk oudere kinderen. Bij Mander zijn vier of vijf kerntjes gevonden die aan een leerling-vuursteenbewerker kunnen worden toegeschreven; bij Assen gaat het in dit verband om minstens vier knullig bewerkte vuistbijltjes. In beide gevallen zijn de

vermoedelijk door leerlingen gemaakte voorwerpen miniatuur-versies van ‘volwassen’ voorbeelden, en vertonen ze sporen van vele ‘ongelukjes’ tijdens de productie zoals *steps* en *hinges* als gevolg van verkeerd geplaatste of te harde slagen.

Onder de relatief vele schaven te Mander valt met name de zeer fraaie ‘Demi-Quina schaaaf’ op, gemaakt van een fraaie, fijnkorrelige vuursteensoort. Dit soort werktuigen doet al enigszins denken aan ‘bladspitsen’ die kenmerkend zijn voor de laatste middenpaleolithische traditie in onze streken. Volgens Bordes (1961) komen zulke vormen algemeen voor in het ‘Moustérien type Quina’, maar soms ook in het MTA. Mogelijk is dit stuk een aanwijzing voor een relatief late datering, na het Onder-Pleniglaciaal? Noemenswaardig is verder dat er meerdere schaven zijn die gemaakt werden van opgebruikte en/of mislukte Levallois-kernen.

In ongeveer dertig jaar is het aantal vondsten verviervoudigd, tot nu meer dan honderd. In dit artikel konden we slechts summier ingaan op de vele nieuwe vondsten bij Mander. Een Engelstalige publicatie met meer details en ook meer tekeningen is in voorbereiding voor *Archäologisches Korrespondenzblatt*. Het is te verwachten dat er nog honderden artefacten op ontdekking liggen te wachten bij Mander.

Dankwoord

Wij bedanken alle vinders⁵ voor de bereidwilligheid om hun vondsten voor onderzoek langdurig af te staan en voor het verstrekken van informatie.

The Middle Palaeolithic site at Mander: new finds reveal greater complexity

New finds from the Middle Palaeolithic site of Mander near Ootmarsum in the province of Overijssel are briefly described in this article. In total, about 105 artefacts have been collected so far. Featured among these finds are 18 tools, one of which is a triangular hand axe and

another possible hand axe fragment, about ten side-scrapers including a beautiful Quina-type specimen, three disques and a possible predecessor of a disque. In addition, there are a few couplet à dos naturel and a denticulated fragment. Among the flakes, there are a handful of blades, some of which were clearly created using soft percussion. There are 22 cores, including several Levallois cores. Four or five ‘micro-cores’, on average less than 3.5 cm in length, are of particular interest because they were probably worked by apprentice flint knappers given the many signs of unskilled workmanship in addition to their small size.

Noten

1. Ossewei 6, 9751 SC Haren. Email Stapert: d.stapert@planet.nl; email Johansen: LykkeJohansen@planet.nl.
2. Lopendediep 28, 9712 NW Groningen; email: marcelniekus@gmail.com.
3. Von Weberlaan 11, 7522 KB Enschede; email: d.schluter@kpnmail.nl.
4. Van drie van de destijds als afslagen geïdentificeerde stukken wordt de antropogene oorsprong nu als twijfelachtig beschouwd (incertofacten): nrs. 7, 17, 18.
5. Een substantieel deel van de vondsten is gedaan door de derde auteur die het akkercomplex sinds 2000 regelmatig afzoekt (zie bijv.: Schlüter, 2002a en b). Andere vinders, deels leden van de afdeling Twente van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), zijn: H.J. Broersma (Drachten), F. Ham (Vriezenveen), J. Kabout (Badhoevedorp), B. Klein Nagelvoort (Almelo), G.J. Kroese (Almelo), mw. N. Otto (Borne), K. de Rooij (Aadorp), L. Stodel (Almelo) en E. Ulrich (Hengelo). Het IJstijdenmuseum in Buitenpost bewaart een collectie van 11 middenpaleolithische artefacten die zijn gevonden tijdens zoektochten van de Steentijdwerkgroep Fryslân (zie ook: De Vries, Postma & Postma, 2002). Het gaat om vondsten van onder andere Tj. de Jong

(Steenwijk), E. Kramer (Leeuwarden), F. de Vries (Stiens), L. Postma (Buitenpost) en M. Postma (destijds ook woonachtig te Buitenpost). Dank aan J.F. Kloosterman en L. Postma van het IJstijdenmuseum te Buitenpost voor de mogelijkheid om hun collectie enige tijd te lenen, en F. de Vries voor aanvullende informatie.

6. Het is overigens van interesse dat deze vindplaats niet alleen meer dan 100 artefacten van de Neanderthalers heeft opgeleverd, maar ook vele honderden vondsten uit Neolithicum en/of Bronstijd, waaronder een paar sterk verbrande fragmenten van dolken en sikkels.

Literatuur

- Berg, M.W. van den & C. den Otter, 1982. Geology and morphology of a part of the Ootmarsum ice-pushed ridge. *Palaeohistoria* 24: 35-40.
- Bordes, F., 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*. Publications de l'Institut du Quaternaire de l'Université de Bordeaux.
- Johansen, L. & D. Stapert, 2012. Some workpieces by Middle Palaeolithic apprentice flintknappers from the Netherlands. In: M.J.L.Th. Niekus, R.N.E. Barton, M. Street & Th. Terberger (eds), *A mind set on flint; studies in honour of Dick Stapert*. (= Groningen Archaeological Studies volume 16). Barkhuis & Groningen University Library, Groningen: 49-76.
- Niekus, M.J.L.Th., Beuker, J., Johansen, L., Stapert, D., 2008. Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.). *Paleo-Aktueel* 19 (2008): 1-9.
- Niekus, M.J.L.Th., D. Stapert, J.R. Beuker & L. Johansen, 2011. A new site of the Mousterian of Acheulian Tradition in the northern Netherlands. *Quartär* 58: 67-92.
- Schlüter, B.D., 2002a. Neandertalers in Twente. *Jaarboek voor Twente 2002 (41e jaar)*. Stichting Jaarboek voor Twente / Van Deinse Instituut, Enschede; pp. 83-94.
- Schlüter, B.D., 2002b. Neandertaler-vondsten in Overijssel. www.archeoforum.nl 30 oktober 2002.
- Stapert, D., 1982. A Middle Paleolithic artefact scatter, and a few younger finds, from near Mander NW of Ootmarsum (province of Overijssel, the Netherlands). *Palaeohistoria* 24, pp. 1-33.
- Vries, F. de, L. Postma & M. Postma, 2002. Verslag van een veldonderzoek. Twee nieuwe middenpaleolithen uit Mander (Ov.). www.archeoforum.nl 22 mei 2002.